2

ouLifr lsok

वनस्पतिः इत्यक्ते ते पादपाः तथा वृक्षाः सन्ति ये वनेषु प्राकृतिकरूपेण पुष्पैः विनैव वर्धन्ते । एतेषु फलानां प्रक्रिया पुष्पैः विनैव भवति । सामान्यतः सर्वे पादपाः वनस्पतिः कथ्यन्ते ।

अस्मिन् पाठे वयं केवलं पादपानां वृक्षाणाञ्च अवबोधस्य विषये ज्ञास्यामः तथा केषाञ्चन वृक्षाणां तथा पादपानाम् अध्यनमपि करिष्यामः

mís';kfu

एतत् पाठं पठनानन्तरं भवन्तः

- वनस्पतेः परिभाषां कर्तुं शक्नुवन्ति ;
- विभिन्नप्रकारान् पादपान् तथा वृक्षान् वर्गीकृतं कर्तुं शक्नुवन्ति ;
- विभिन्नवृक्षसम्बन्धितानां देवानां विषये वर्णनं कर्तुं शक्नुवन्ति ;
- केषाञ्चन पादपानाम् औषधीयमहत्वं तथा तस्य उपयोगस्य अवज्ञानं कर्तुं शक्नुवन्ति ।

2-1 ouLifr% fde~ vfLr \

वनस्पतयः ते पादपाः तथा वृक्षाः सन्ति ये वनेषु प्राकृतिकरूपेण पुष्पैः विना

चित्र 2.1 वन

वर्धन्ते । एते पुष्पस्य प्रक्रियया विनैव फलं यच्छन्ति । सामान्यरूपेण सर्वविधाः पादपाः वृक्षाः कथ्यन्ते ।

वनमेकं प्राकृतिकं पर्यावरणमस्ति । यः वृक्षैः सह अत्यधिकसंख्यायां अन्यजीवानाङ्कृतेऽपि आश्रयं यच्छति । भवन्तः बहुवारं 100 वर्षपुरानं वृक्षमपि दृष्टवन्तः । वनेषु एते वृक्षाः बह्वधिकाः उन्नताः भवन्ति तथा केषुचन स्थानेषु एताः प्रसारिताः अपि भवन्ति ।

विभिन्न वनेषु जायमानाः विविध वृक्षाः तेषां प्रकारेषु भूम्याः स्वरूपेषु, वर्षायां तथा अन्याः पर्यावरणीयासु दशासु निर्भराः भवन्ति ।

I. iknio{k;ksa çdkj

भवन्तः कदापि विचारितवन्तः यत् गाम्भीर्येषु वनेषु पादपेभ्यः तथा वृक्षेभ्यः कः जलं यच्छति? निश्चितरूपेण तान् कमपिसर्वकारी अथवा निजीसंगठनमित्यादयः तान् जलं न यच्छति । ते वर्षायाः जलेन प्राकृतिकरूपेण वर्धन्ते ।

आयुर्वेदे स्वास्थ्यविज्ञाने तथा अन्यग्रन्थेषु विभिन्नप्रकारकाणां वृक्षाणां तथा पदापानामुल्लेखमस्ति ।

ouLifr lok

d{kk & †

fVIi.kh

मनुस्मृतिषु पादपाः निम्नलिखितरूपेण वर्गीकृताः सन्ति ।

Ø-l-	iidkj	fooj.ke	mnkgj.ke
1.	वनस्पतिः	पुष्पैः विना फलानि आगच्छन्ति	अरण्यवृक्षम्
2.	औषधिः	पुष्पाणि आगमनानन्तरं पतन्ति	कदलीवृक्षः
3.	वृक्षः	पुष्पाणि तथा फलानि उभौ यच्छन्ति	आम्रवृक्षः
4.	गुल्मः	सस्यानि सदृशं साखासु वर्धन्ते तथा धरातलतः किञ्चित् फिट्परिमितम् उन्नतं भवति ।	नेरियम
5.	गुच्छः	कण्टकमयः	मालतीपुष्पम्
6.	तृणम्	सस्यम्	दूर्वा
7.	प्रतानः	भूम्यां प्रसारिताः पादपाः	खर्बूजम्
8.	वल्लयः	एताः अन्यवृक्षसहायैः उपरि आरोहन्ति	अमरलता

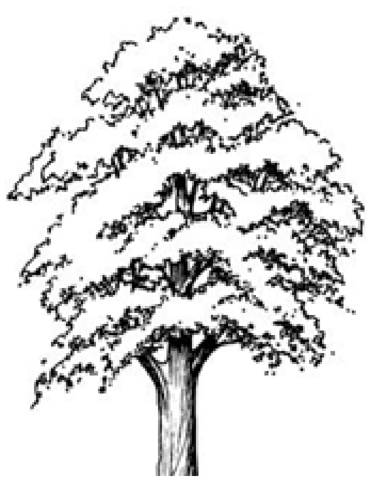

अरण्यवृक्षम्

कदलीवृक्षम्

चित्रम् 2.2 वृक्षाणां प्रकारः

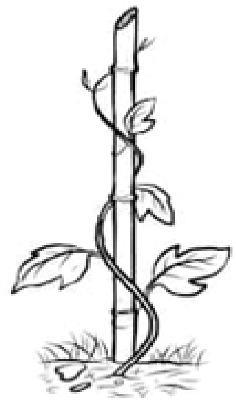

वल्ली

प्रतानम्

तृणपादपम्

गुल्मः

चित्रम् 2.3 पादपानां प्रकारः

II. o`{kk;qosZn%

वृक्षायुर्वेदः पादपानां चिकित्सकीयं पुस्तकं वर्तते, यस्मिन् पादपान् भिन्नरूपेण वर्गीक्रीयते । वृक्षायुर्वेदे अस्मिन् विषयस्य विस्तारेण वर्णनम् अस्ति यत् वृक्षाणां कथम् उपचारः भवेत् । केवलं मनुष्याणां संरक्षणं पर्याप्तं नास्ति, अपितु पशुनां पक्षिणां तथा पादपानां एवं समस्तजीवानां पालनं करणीयम् । जीवान् प्रति भारतीयानां एषा आधारभूतः बोधः आसीत् । वयं भारतीयाः पकृत्याः वनस्य संसाधनस्य इत्यादिनां विषये गाम्भीर्येण अवगतवन्तः तथा अधिकाधिकं सहायतं प्रदत्तवन्तः ।

ouLifr lok

d{kk & †

fVIi.kh

एकस्मिन् संस्कृतसुभाषिते श्लोकमाध्यमेन वृक्षाणां तथा पादपानां महत्वस्य वर्णनं वर्तते ।

veU=e{kj ukfLr ukfLr eyeuk"ke A

v;kX;% i#"kk ukfLr ;ktdLr= nyHk% AA

अस्य श्लोकानुसारेण एतादृशी कापि ध्वनिः नास्ति यस्याः मन्त्ररूपे परिवर्तनं न भवेत् एतादृशः कोऽपि पादपः नास्ति यस्य औषधीरूपे उपयोगिता न भवेत् तथा पृथ्वीषु कोऽपि प्राणिः अयोग्यः नास्ति अपितु एतेषां सर्वेषां सम्यक् योजको दुर्लभो वर्तते ।

एतं श्लोकं प्रत्येकपादपस्य महत्त्वम् अवगमनार्थं स्मरतु ।

भारतीयाः परम्पराः वृक्षं देवस्वरूपाः मन्यन्ते । वयं तेषां भगवत् सदृशं पूजामपि कुर्मः ।

निम्निखिताः पंचवृक्षाः स्वदैवीयविशेषताभिः तथा भगवता सह सम्बन्धेन बहुप्रसिद्धाः सन्ति ।

Ø-l-	çfl) o{kL; ¼fgUnh Hkk"kk;kEk½	o{kL; uke	lcf/kr Hkxoku
1.	पीपल वृक्ष्	अश्वत्थः	सर्वे देवाः
2.	बरगद वृक्ष	वटवृक्षः	ब्रह्मा विष्णुः महेशः
3.	सरापफा असोका	अशोकवृक्षः	कामदेवः
4.	भातरीय गूसबेरी	अमलकी	धाहवृक्षः
5.	बेल वृक्ष	बिल्ववृक्षः	शिवः

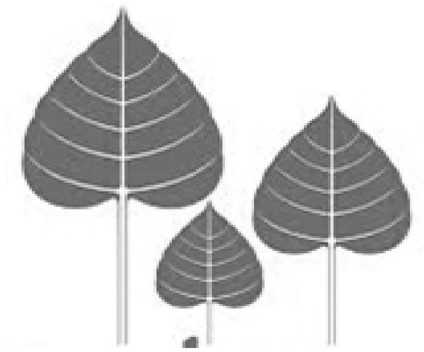

चित्रम् 2.4 अश्वत्थवक्षस्त पत्राणि

चित्रम् 2.5 वट–वृक्षः

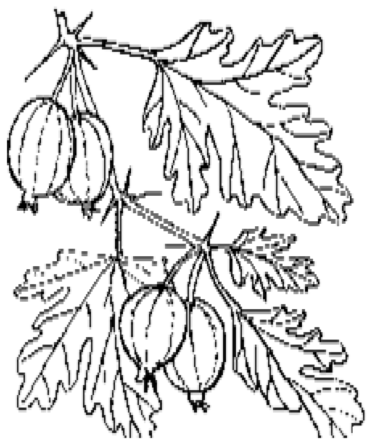

चित्रम् 2.6 अमलिका

चित्रम् 2.7 वल्ली

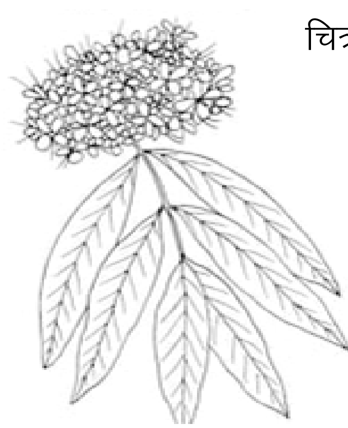

चित्रम् 2.8 अशोकवृक्षः

एताः वृक्षाः केवलं दैवीयाः एव न सन्ति अपितु एतेषु बह्व्यः औषधीयाः उपयोगिताः अपि सन्ति । उपर्युक्तवृक्षाणां वार्षिकरूपे तथा विषेशदिवसे अथवा विशेषपर्वणि पूजा भवति

ikBxr ç'uk 2-1

'क'स्तम्भं 'ख' स्तम्भेन सह मेलयेत्

d		[k	
1.	औषधिः	i.	पुष्पं तथा फलं यच्छति
2.	गुच्छः	ii.	शिवः
3.	वल्लयः	iii.	अश्वत्थः
4.	वृक्षः	iv.	अशोकवृक्षः
5.	'पीपल' वृक्षः	v.	फलागमनानन्तरं नष्टाः भवन्ति
6.	'सराकाअसोका'	vi.	लतिकाः
7.	लतावृक्षः	vii.	कण्टकमयः

2-2 o{kkuk rFkk iknikuk egRoe

प्रत्येकपादपे औषधीयमूल्यानि सन्ति, यदि वयं पादपस्य औषधीयगुणेभ्यः परिचिताः भवामश्चेत् तेषां आवश्यकतायाः समये प्रयोगमपि कर्तुं शक्नुमः । वृक्षायुर्वेदः अस्माकं अस्मान् परितः प्राप्यमाणानां पादपानां विभिन्नौषधीयगुणान् अवगमने सहाय्यं करोति ।

बहवः औषधीयाः पादपाः गृहं परितः स्वौषधीयगुणैः वपिताः भवितुं शक्यन्ते । अत्रा एषापि वार्ता ध्यातव्या यत् कमपि पादपस्य औषधीयरूपे प्रयोगात् पूर्वं केनापि चिकित्सकेन सह परामर्शः अवश्यः करणीयः।

आगच्छन्तु एतेषु केषाञ्चन विषये अध्येष्यामहे

1. rqylh

आर्युवेदिकग्रन्थेषु चतुर्धा तुलसीपादपानाम् उल्लेखं वर्तते – रामातुलसी, कृष्णातुलसी, वनतुलसी, तथा कपूरतुलसी ।

तुलसी औषधीनां राज्ञी वर्तते, एषा स्वोल्लेखिनीयैः उपचोरात्मकगुणैः कारणेन सर्वत्र ज्ञायते

चित्रम् 2.9 तुलसी–पादपम्

- तुलसीं औषधीयुक्तचायपानस्य रूपे गृह्यते ।
- अस्याः पत्ररसः शीतज्वरे, ज्वरे, तथा कासे इत्यादिषु लाभप्रदो वर्तते ।
- बहवः जनाः तुलसीकायाः मालामपि धारयन्ति यस्याः विषये कथ्यन्ते यत् अस्यां बहवः भौतिकाः तथा औषधीयाः गुणाः सन्ति ।

2. czãh

ब्राह्मीपादपः कौशिकानिर्माणप्रक्रियां योजने तथा उपचारप्रक्रियां तीव्रकरणे कार्यं करोति । आयुर्वेदे अस्य प्रयोगो भवति –

चित्रम् 2.10 ब्राह्मी

- मस्तिष्कय तथा तंन्त्रिकातन्त्राय ऊर्जां संयच्छति ।
- ध्यानस्य अवधिं तथा एकाग्रतां वर्धने ।
- रक्तवाहिनीनाम् अक्षमतायाः उपचारकरणे ।

3. olkdk

वसाकायाःमूलस्य पत्राणां पुष्परसस्य च आयुर्वेदे निम्नलिखितानाम् उपचारे प्रयोगो भवति ।

- ज्वरः, कासः, श्वासरोगः ('अस्थमा') कुष्ठः, क्षयः तथा उदरवृद्धिरोगादयः।

चित्रम् 2.11 वसाका

d{kk & t

fVIi.kh

- त्वक् रोगः, प्रदरः, कष्टपूर्णप्रसवे, वमनम् तथा अर्शः ।
- शीतला, मूत्रावरोधः, मुखस्य रोगाः तथा रसायनेषु ।

4. dkedLrjh

भवन्तः अस्य बहुवारम् उदरोगनिवारणाय उपचारं दृष्टवन्तः । अस्यां निम्नरोगनिवारणस्य क्षमता वर्तते –

- बुभुक्षां वर्धने
- उदरे वायुं न्युनकरणे

चित्रम् 2.12 काम–कस्तूरी

V. yeuxk l%

लेमनग्रासस्य असंख्याः उपचारात्मकाः तथा स्वास्थ्यसम्बन्धिताः लाभाः प्राप्यन्ते ।

- लेमनग्रासः बैक्टीरिया तथा खमीर उभौ स्थगयति ।
- तंत्रिकातंत्रस्य तथा मानिसिकवेदनासम्बन्धितरोगेभ्यः लाभप्रदायकोऽस्ति।

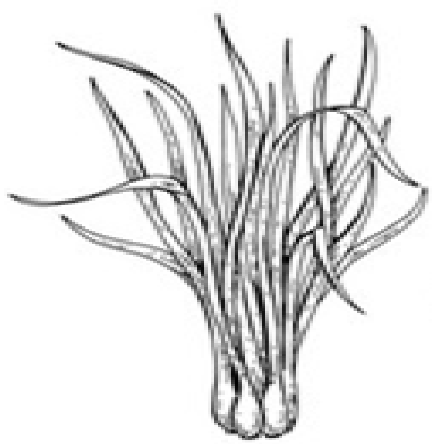

चित्रम् 2.13 लेमनग्रासः

ouLifr lok

d{kk & †

fVIi.kh

ikBxrk ç'uk 2-2

सम्यक् तथा असम्यक् स्थाने चिन्हं कुर्यात् –

1. गृहं परितः पादपाः न रोपणीयाः ।
2. वृक्षायुर्वेदः अस्मान् विभिन्नपादपानां विशिष्टौषधीयगुणान् अवबोधे सहायं करोति ।
3. वसाकायाः रसस्य प्रयोगः आयुर्वेदे ज्वरनाशनार्थं तथा रक्तस्रावस्य उपचारकरणार्थं क्रियते ।
4. लेमनग्रासः तंत्रिकातंत्रस्य मानसिकपरिवेदनासम्बन्धितरोगेभ्यः लाभप्रदायकोऽस्ति।
5. कामकस्तूर्यां बुभुक्षां अपक्षीयस्य क्षमता वर्तते ।

HkoUr% fd% f'kf{kroUr%

- वनस्पतिः इत्यक्ते ते पादपाः तथा वृक्षाः सन्ति ये वनेषु प्राकृतिकरूपेण पुष्पैः विनैव वर्धन्ते । एतेषु फलानां प्रक्रिया पुष्पैः विनैव भवति । सामान्यतः सर्वे पादपाः वनस्पतिः कथ्यन्ते ।
- वनमेका प्राकृतिकसंरचनास्ति या अन्यजीवान् आश्रयं यच्छति ।
- आयुर्वेदे स्वास्थ्यविज्ञाने तथा अन्यग्रन्थेषु विभिन्नप्रकाराणां पादपानां तथा वृक्षाणां परिचयो वर्तते ।
- एतान् वृक्षान् न केवलं दैवीयं मन्यते अपितु एते औषधीरूपेऽपि प्रयुक्ताः भवन्ति।
- केचन औषधीयाः वृक्षाः गृहं परितः रोपिताः भवन्ति ।

fVIi.kh

ikBkUrk% ç'uk%

1. मनुस्मृतौ प्रदत्तवृक्षाणां वर्गीकरणाधारे तालिकायाः निर्माणं कृत्वा प्रदर्शयेत्।
२. पञ्चमहत्वपूर्णवृक्षानां तथा तेभ्यः सम्बन्धितदेवानां सूचीं निर्मात ।
३. ब्राह्म्यौषध्याः लाभान् लिखत ।
४. वसाकायाः वयं कस्मिन् रूपे प्रयोगं कर्तुं शक्नुमः ।
५. लेमनग्रासस्य कस्मिन् रूपे उपयोगः लाभदायको वर्तते ।

mÙkjekyk

2-1

1. –v
2. –vii
3. –vi
4. –i
5. –iii
6. –iv
7. –ii

2-2

1. सम्यक्
2. असम्यक्
3. सम्यक्
4. सम्यक्
5. असम्यक्